

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ А.О.СКАЛЬКОВСКОГО У ВСТАНОВЛЕННІ ДАТИ СВЯТКУВАННЯ ЗАСНУВАННЯ м.ОДЕСИ

“Одеса є єдиним у Росії містом, що захотіло відзначати щорічни урочистим святом початок свого існування”, - стверджував у 1893 р. члк Одеського товариства історії та старожитностей, протоієрей Арсені Лебединцев¹. Питання святкування у XIX ст. в Одесі дня заснування міста та відповідних п'ятидесятилітнього та столітнього ювілеїв, а також пов'язаного з ними століття завоювання Хаджибея, за своєю складністю потребує спеціального дослідження. По-перше, ці свята стали елементам міської культури, про що свідчить органічне відродження святкування дн міста в наш час. По-друге, сакралізація свята заснування міста перетворення його на традицію, а також святкування згаданих ювілеїв стал виявом усвідомлення міською громадою винятковості швидкого розвитку Одеси.

Структурним елементом зазначеної проблеми є процес утвердження 22 серпня 1794 р. (всі дати подаються за старим стилем) як дати заснування міста. Якщо під час п'ятидесятилітнього ювілею Одеси не виникало сумнівів², то наближення столітнього ювілею супроводжувалос дискусією з цього питання.

Це пояснюється тим, що у 1844 р. відомий історик А.О. Скальковський, як автор кількох розвідок з історії Новоросійського краю, у тому числі присвячених спеціально історії Одеси³, був безумовним авторитетом у визначенні дати заснування міста на місці “незначного містечка”, “маловажливої турецької фортеці”⁴ Хаджибей. До того ж він користувався прихильністю впливових осіб, зокрема, Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова та редактора “Одесского вестника” О.Г. Тройницького. Але згадані твори А.О.Скальковського мали здебільшого літописний характер. Таємницю своєї “творчої лабораторії” історик розкриває у передмові до публікації спогадів М.Коржа. Там він зазначає, що недостатньо з'єднати в ціле “офіційно та особисто написане”: “Під час складання мого невеличкого “Обозрения истории Новороссийского края” я переконався, що нитка хронологічна, яка зв'язує події, була б перервана на кожному кроці, коли б не підтримувати її переказами, тобто літописом усним, часто не вірним, особливо у роках пізніших”. Але вартість переказів полягає у тому, що вони виявляють “склад думок і понять народу”⁵. Такий екскурс у значення, яке А.О.Скальковський надавав переказам, пояснює, чому історики Одеси,

які пов'язували науковий підхід з використанням тільки документальних джерел, вважали, що його оповідь про урочисте заснування міста, не супроводжувана посиланнями на документи, ґрунтується на переказі⁶. Але у самого А.О.Скальковського ми не знаходимо таких даних. Більш того, історик не згадує у 1838 р. про існування живих свідків урочистого заснування міста 22 серпня 1794 р. у переліку “ще живих” “свідків Очаківської війни, захоплення Хаджибею чи Яських переговорів”⁷. Лише у А.Г. Лебединцева у 1893 р. з'являється твердження про те, що А.О.Скальковський у тридцятих роках почув цей переказ від старожилів Одеси і записав його в “Первом тридцатилетии истории города Одессы, 1793-1823”⁸. Не беручи до уваги те, що цей “переказ” з'являється у творах історика раніше, така позиція протоієрея, на наш погляд, була лише спробою протистояти твердженням професорів університету В.О.Яковлева та В.К.Надлера про безпідставність оповіді А.О.Скальковського. Таким чином, навряд чи можна стверджувати, що ця оповідь була спогадами безпосередніх свідків подій. Джерело її залишається поки що нез'ясованим.

До того ж деталі оповіді чи “переказу”, при наведенні її А.О.Скальковським у різних творах, не залишаються сталими. Вперше вона з'являється в “Хронологическом обозрении истории Новороссийского края” у 1836 р. після повідомлення про те, що Де-Волан “закінчив фортецю і поклав основу портовим будовам” у 1794р.: “22 серпня цього року Гавриїл, митрополит Катеринославський та Херсоніс-Таврійський, що потім був екзархом Молдаво-Влахійським, посвятив урочисто відкриття міста й поклав перші камені храмів Божих. Це був перший день (виділено А.О.Скальковським) життя Гаджибею, який незабаром, за рішенням Академії Наук був названий Одесою...” У публікації того ж року “Адмирал Иосиф де-Рибас и основание Одессы” А.О.Скаль-ковський, після повідомлення про закінчення підготовки до початку робіт, додає, що Гавриїл прибув на запрошення Зубова з Новомиргорода. При цьому називає його архієпископом Катеринославським та Херсоніс-Таврійським, що потім став митрополитом і екзархом Молдаво-Влахійським. Гавриїл в “...присутності Адмірала де-Рибаса, урядовця, що був присланий від губернатора Хорвата з Катеринославу, військ, флотських та цивільних урядовців, освятив 22 серпня 1794 р. заснування міста Хаджибея (виділено А.О.Скальковським) й поклав перші камені для церков (св. Миколая та св. Катерини - авт.), які мали бути у ньому збудовані...” Далі історик повідомляє, що в той же день “були початі роботи у порту та місті та продовжені у фортеці”. У 1837 р. з'являється “Первое тридцатилетие города Одессы”. Тут А.О.Скальковський додає, що матеріали для початку будівельних робіт були підготовлені до серпня 1794 р. Після цього він знову звертається до згаданого “переказу”, що набуває більш урочистого характеру. Історик підкреслює близькість

Гавриїла до вищих державних кіл: наприклад, архієпископ виступає тут як "особистий друг Потьомкіна, викликаний ним з Туреччини". Його місія вже не обмежується простим освяченням заснування міста. Цього разу Гавриїл бере участь у глобальній події - заснуванні Катериною II саме християнського міста: "Узнавши про намір імператриці заснувати християнське православне місто на тільки-но завойованому мусульманському березі, він прибув у Хаджибей (29 червня) для присутності на такому важливому святі: 22-е серпня було вибрано для цих урочистостей". Таким чином заснування міста Одеси 22 серпня 1794 р. А.О.Скальковський розуміє саме як заснування православного міста на місці турецького поселення. Серед нових деталей оповіді можна назвати присутність на святі турецьких торгових суден; від губернатора Хорвата були прислані вже кілька урядовців; перші камені були покладені для більш ніж двох храмів. Цього разу з'являється також повідомлення, що Гавриїл "провів першу борозну для фундаментів міських будівель". Далі А.О. Скальковський більш детально зупиняється на тому, що у цей же день були покладені фундаменти портових споруд⁹.

На наш погляд, неможливо обійти увагою той підхід, що його застосовував А.О.Скальковський для вирішення питання щодо заснування міста. За словами А.Г. Лебединцева, офіційно це питання не регламентувалося: "І такого загального розпорядження щодо того, щоб вважати початок міст з дня наказу їх побудувати, нема, бо критика (традиції - авт.) не обминула б вказати на цю вимогу"¹⁰. І дійсно, у міському уложенні Катерини II нема ніякої регламентації¹¹. А.О.Скальковський чітко розділяє наказ про заснування міста, та початок "життя" міста, "дійсне заснування". Тому він і відмовляється від дати рескриптів Катерини II Де-Рибасу та Зубову (27 травня 1794 р.) як дати заснування Одеси. Більш того, з таким підходом ми зустрічаємось і в працях А.О.Скальковського, присвячених Ростову-на-Дону та Херсону¹². З цим, на наш погляд, пов'язана і очевидна несумісність з датою 22 серпня 1794 р. хронологічних меж, вказаних в "Первом тридцатилетии...", а саме - 1793 - 1823 роки. Скоріше за все, автор мав на увазі перемогу у кінці 1793 р. "хаджибейського (одеського) проекту" Де-Рибаса щодо "місця для військово-торговельного порту на Чорному морі"¹³.

У 1849 р. оповідь А.О.Скальковського і святкування дня міста дістали офіційне визнання. Ще у 1844 р. з'явилася ідея хресного ходу на честь цього свята¹⁴. Але тоді, за відсутністю необхідних церковних святинь, вона не була здійснена. Про це свідчить і хроніка у міських газетах. 22 серпня 1844 р. у Преображенському соборі відбулася тільки служба на честь імператорського коронування¹⁵. Утвердженню традиції хресного ходу сприяв архієпископ Інокентій, і згідно з указом Священного Синоду від 9

липня 1849 р., куди було внесено “переказ” А.О.Скальковського, “з святкуванням священного коронування поєдналося святкування заснування міста Одеси призначенням, за Височайшим волевиявленням, хресного ходу на честь цієї події”¹⁶.

Згодом з’являються праці, автори яких намагались відтворити хід історичних подій тільки на документальній основі. Так, у 1853 р. у К.Смольянинова ми вже не знаходимо оповіді про участь Гавриїла в урочистому заснуванні Одеси. Але дата 22 серпня 1794 р., як “початок будови міста” зберігається на підставі генерального рапорту Де-Волана від 24 січня 1797 р. у сенат про одеський порт¹⁷.

У 1887 р., у зв’язку з наближенням столітнього ювілею захоплення Хаджибею російськими військами, проблема початку існування м. Одеси загострилась. Про це свідчить поява статті А.О.Скальковського “Столетний юбилей Одессы” в “Новороссийском телеграфе” у відповідь на передову статтю в “Одесском вестнике”. Автор цієї статті зазначав, що наближається 14 вересня 1889 р. і пропонував науковим установам створити всебічну історію Одеси до “столітнього ювілею міста”¹⁸. У 1888 р. А.О. Скальковський передруковує свою статтю в “Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1889 г.” (виданий у 1888 р.)¹⁹. Головну увагу історик зосередив на тому, що “століття Одеси” відбудеться лише 22 серпня 1894 р. На доказ цього він навів у публікації 1887 р. рапорт Івана Лорера імператору Павлу від 1797 р., а в 1888 р. додав ще до цього копію рапорта Сенату Де-Волана (1797 р.) та знайдене А.Г. Лебединцевим в архіві Одеської Консistorії листування митрополита Гавриїла з графом Ланжероном. Історик зазначає, що у відповіді митрополита сказано те, що і в рапорті Де-Волана Сенату, що місто “засновано 22 серпня 1794 р.” Але ніяких доказів на підтвердження достовірності оповіді про урочисте заснування міста Одеси Гавриїлом А.О.Скальковський не наводить. Більш того, з’являються нові подробиці: митрополита запросив Де-Рибас; Гавриїл поклав “основні камені міста, освятив фундаменти трьох православних церков” (Миколаївської, Катерининської та Грецької).

У березні наступного року міська дума на підставі доповіді міської управи призначила підготовчу комісію на чолі з міським головою Г.Г. Маразлі для підготовки святкування “століття існування Одеси”. Комісія повинна була визначити точну дату цього свята, намітити, як відзначити цю дату, а також розробити програму святкування століття завоювання Хаджибею²⁰.

У квітні 1889 р. Г.Г.Маразлі, а у травні - згадана комісія звернулися до А.О. Скальковського, з проханням написати статтю про події столітньої давнини, яку зобов’язувалось надрукувати місто²¹. Це був захід з популяризації історії Одеси, тому що брошура Скальковського “Адмирал

Де-Рибас и завоевание Хаджибея, 1794-1797” (яка, як виявилось, була близькою за змістом до публікації 1836 р. “Адмирал Иосиф де-Рибас и основание Одессы”, зі збереженням відомостей про те, що Гавриїл був запрошений Зубовим) призначалася для роздачі 14 вересня 1889 р. учням середніх навчальних закладів та утримуваних містом училищ²². Одночасно це була популяризація і поглядів А.О.Скальковського. Мабуть, саме цим заходом міської влади була викликана поява статті В.О.Яковлева влітку 1889 р., у якій він нищівно критикує “маститого історика”, обвинувачуючи його у систематичному розкраданні з майже всіх місцевих архівів офіційних документів з історії Новоросійського краю. На захист А.О.Скальковського у серпні виступив завідуючий генерал-губернаторським архівом А. Міллер, спростовуючи аргументи В.О.Яковлева²³. Але полеміка вже зародилася.

Різноманітні думки з приводу дат заснування та початку існування Одеси відобразилися на шпальтах місцевих газет. Навіть міський голова у своєму виступі на урочистому засіданні думи на честь ювілею завоювання Хаджибея виявив обережність і обійшов це питання, надавши “авторитетним особам зображувати історію виникнення та розвитку Одеси”. Автори частини присвячених ювілею робіт вважають, що народження Одеси співпадає з завоюванням Хаджибея. У низці публікацій взагалі не знаходимо чітких уявлень щодо цього предмета. Але більшість стверджує, що 14 вересня - це не початок існування міста Одеси, а дата приєднання її території до Росії. З'являються думки, що як місто, Одеса (Хаджибей) існує з 27 травня 1794 р., а з січня (чи з початку січня) 1795 р. відома вже власне під назвою “Одеса”²⁴. Наскільки вдалося виявити, думки А.О.Скальковського публічно дотримувався на той час тільки він сам (у згаданій брошурі та публікації її матеріалу в “Новороссийском телеграфе”). У 1889 р. історик подає також статтю “Одесский юбилей” в “Адрес-календаре...на 1890 г.”²⁵, де стверджує, що Одеса під іншим іменем, як поселення та пристань для суден, існувала ще за часів візантійського та турецького володарювання. “Повністю до Росії Одеська територія приєднана яським миром 29 грудня 1791 р. Як російський комерційний порт, Одеса виникла на підставі указу Катерини II від 27 травня 1794 р., при цьому освячення його відбулося 22 серпня того ж року, а Одесою з Хаджибею стала 27 січня 1795 р.”. Пов'язуючи дійсне заснування міста з його освяченням, історик продовжує наполягати на необхідності святкування столітнього ювілею Одеси 22 серпня 1894 р.

23 лютого 1890 р. голова підготовчої комісії Г.Г. Маразлі запропонував обговорити питання святкування столітнього ювілею Одеси Одеському товариству історії та старожитностей. Підготовку доповіді “якомога скоріше” була доручена вже згаданому проф. В.О. Яковлеву. У складеній доповіді він наполягав на даті 27 травня, тому що саме в цей день

у 1794 р. двома рескриптами Катерина II звеліла у Хаджибею “бути порту і місту”. І вже 26 квітня 1890 р. віце-президент В.Н.Юргевич виступив на засіданні Товариства з доповіддю, у якій тримався поглядів В.О.Яковлева. Повідомлення про це засідання дає змогу також стверджувати, що обговорювалось питання року заснування Одеси. Всі зійшлися на 1794 році. Однак думки розійшлися з приводу числа: 27 травня чи освяченого церквою та традицією 22 серпня. Вирішення цього питання Товариство залишило тоді міській управі. У жовтні того ж 1890 р. дума постановила призначити святкування на 27 травня²⁶.

Наскільки вдалося виявити, 1890 рік був останнім роком публічної участі А. Скальковського у полеміці з питань дати заснування міста. Це передрук статті “Одесский юбилей” в “Адрес-календаре...на 1891 г.” Але проблема залишилася, про що свідчать полемічні риси творів В.О. Яковлева і В.К. Надлера, які з’явилися у 1892-1893 рр. Вони заперечують урочисту закладку міста Одеси(Хаджибею) 22 серпня 1794 р., доводячи, що митрополит Гавриїл не міг тоді урочисто закладати храми міста. В.К.Надлер вважав, що 22 серпня знаменно лише тим, що “у цей день закінчено було приготування матеріалів для портових будівель та приступлено до самих робіт”. Основні контраргументи опонентів Скальковського такі: відсутність у оповіді документальної бази; місто вже існувало на той час; про борозну не може йти мова; незрозуміло, чому вибране саме 22 серпня і чому Гавриїл приїхав за два місяці до свята; В.О.Яковлев і Орлов довели, що перші церкви виникли тільки у 1795 р.; В.О.Яковлів наводить дані, за якими Де-Рибас лише 25 червня 1795 р. повідомив Гавриїла, що знову створюється Одеса²⁷. При цьому опоненти не забували згадувати про те, як А.О.Скальковський поводився з документами з історії міста, хоча і не в такій різкій, як раніше, формі. В.К. Надлер взагалі зауважує, що наукова (вид. авт.) розробка початкового періоду історії міста “знаходиться поки що у первинній стадії свого розвитку” і тому ще неможливо точно визначити дату заснування міста та час перейменування Хаджибея в Одесу²⁸. Проти В.К.Надлера і В.О. Яковлева виступив публічно протоієрей А.Г.Лебединцев²⁹, тим самим продовжуючи захищати традицію, авторами якої були А.О.Скальковський і Інокентій. Він намагається спростувати контраргументи професорів університету. Так, він стверджує, що у рескрипті Катерини II від 27 травня 1794 р. не було наказу вважати з цього дня і початок міста. Далі, під час встановлення хресного ходу у 1849 р. не було протестів ні від ОПС, ні від ще живих свідків, ні від місцевого начальства. До того ж є документи, що підтверджують початок міста 22 серпня 1794 р. Протоієрей також вважав, що Гавриїл міг відвідати Одесу під час звичайного літнього огляду єпархії, а не обов’язково на запрошення Де-Рибаса (але він випускає з поля зору, що про запрошення Де-Рибаса згадував сам

А.О.Скальковський). Погоджуючись з тим, що дані про заснування цієї у 1794 р. не мають дійсно підстав, А.Г.Лебединцев стверджує, що тоді є богослужіння, яке освятило місця будови міста за планом, у тому ж місця майбутніх церков.

В обговоренні питання про дату заснування Одеси взяли участь запрошені для цього від університету професори А.І. Маркевич, і Кирпичников, Як і В.О. Яковлів, вони підтримували дату 27 травня, Але зауважив А.І. Маркевич, “звісно, полемізуючі один одного не переконані в чому”³⁰.

Тим часом у березні 1893 р. була створена замість підготовчої комісії вже виконавча комісія по святкуванню століття Одеси, яку очолив В.Н.Ліп І дата 22 серпня отримала несподівану підтримку влади, причому світської, так і церковної, що було, скоріше за все, пов'язано з необхідністю практичного здійснення ідеї святкування, на що вказував і А.І.Маркевич Річ у тому, що градоначальник П.О.Зеленой, що входив до складу підготовчої комісії, зазначив, що святкування роковини заснування Одеси 22 серпня з хресним ходом та урочистим святковим богослужінням стало вже традицією. До цього він прозаїчно додав, що у 1894 р. 27 травня випадково на будній день, “у церквах може відбуватись тільки звичайна служба, в учні зайняті і народ працює”. У свою чергу архієпископ Іустин не погодився перенести хресний хід на 27 травня³¹. А.І. Маркевич наголошував, що провідну роль у вирішенні цього питання зіграло духівництво, а міська дума “погодились”³². На засіданні одеської міської думи 15 лютого 1894 р. було вирішено замінити дату святкування століття міста з 27 травня на 22 серпня 1894 р.³³

Так точка зору А.О.Скальковського щодо дати заснування міста повторно одержала офіційне визнання. Але слід зазначити, що науковці міста досить скептично поставились до рішення міської думи або взагалі проігнорували вказану дату як дату початку існування міста. Це знайшло відображення у ювілейних виданнях: “Одесса, 1794-1894: К столетию города”, “Прошлое и настоящее Одессы”, яке редагували О.І.Кирпичников та А.І.Маркевич. Останній у статті-реакції на рішення міської думи перелічив шість можливих рівноправних дат, серед яких була й дата 22 серпня, але вона була, так би мовити, секуляризована. У цей день, за А.І.Маркевичем, був тільки “початок правильної побудови Хаджибейського порту”³⁴.

Таким чином, формування традиції святкування дня заснування міста 22 серпня в ХІХ ст. було складним процесом взаємодії багатьох факторів. Якщо у 40-х роках дата заснування міста, обстоювана А.О.Скальковським, не викликала сумнівів і легко одержала офіційне визнання та підтримку з боку церкви, то при наближенні столітніх ювілеїв

завоювання Хаджибея та заснування міста Одеси ситуація загострилась. Це було пов'язано з розвитком історичних досліджень в галузі історії краю та міста, зміною підходів з утвердженням необхідності документальної основи. Та, незважаючи на те, що нова точка зору щодо заснування міста 27 травня 1794р. користувалася офіційним визнанням з жовтня 1890 до лютого 1894 рр., не перемога у полеміці з науковцями, але досить прозаїчні причини, пов'язані з позицією міської влади, призвели до утвердження точки зору А.О.Скальковського. Але треба зауважити, що А.О. Скальковському, на відміну від його опонентів, вдалося на свій лад вирішити проблему заснування міста Хаджибей (Одеси) на місці вже існуючого турецького поселення. Урочисте освячення міста, за А.О.Скальковським, було складовим елементом процесу заснування не просто міста, що належить російській державі: Хаджибей став російською територією офіційно після Яського миру. Мова йде про заснування міста, яке належить іншій духовній культурі, християнського православного на місці мусульманського. Та незважаючи на те, що точка зору А.О.Скальковського одержала офіційне визнання, питання часу заснування міста залишилось відкритим.

ПРИМІТКИ:

1. А.Л. Одесса в первые эпохи ее существования //Новороссийский телеграф (далі - НТ). - 1893. - 15 дек.
2. Див.: Тр. А. Первое пятидесятилетие Одессы, 1794-1844. Ст. //Одесский вестник (далі - ОВ). - 1844. - 23 авг.; Скальковский А. Новый документ для истории г. Одессы//Там само.
3. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730-1823. Ч. 1. С 1730 по 1796. - Одесса, 1836. -289 с.; Його ж. Первое тридцатилетие города Одессы, 1793 -1823. - Одесса, 1837. - 296 с.; Його ж. Адмирал Иосиф де-Рибас и основание Одессы//ОВ. - 1836. - 22, 25, 29 янв.; 1 февр.
4. Скальковский А. Первое тридцатилетие... - С. 12-13.
5. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае.- СПб., 1838. - С. 3-4.
6. Надлер В.К. Одесса в первые эпохи ее существования. - Одесса, 1893. - С. 21; Яковлев В. Когда были заложены первые церкви в Одессе//Южный сборник. В пользу пострадавших от неурожая. -Одесса, 1892. - С 157.
7. Скальковский А. Изустные предания... - С. 3.
8. А.Л. Одесса в первые эпохи...
9. Скальковский А. Хронологическое обозрение... - С. 227; Його ж. Адмирал Иосиф де-Рибас...; Його ж. Первое тридцатилетие... - С. 36-37.
10. А.Л. Одесса в первые эпохи...
11. 1785г., апр. 21. Грамота на права и выгоды городам Российской империи// Российское законодательство X - XX вв.: В 10 т. - М., 1987. -Т. 5.
12. Скальковский А. Столетие Ростова-на-Дону, 1750-1850//ОВ. - 1850. - 19 авг.; Його ж. Хронологическое обозрение... Ч. 2. - С. VII, 133-137.
13. Скальковский А. Первое тридцатилетие... - С. 32.
14. Петровский С. Одесский кафедральный Преображенский собор: историческое описание. - Одесса, 1894. - С. 79.

15. *ОВ.* - 1844. - 23 авг.
16. Петровский С. *Одесский кафедральный...* - С. 78; А.Л. *Одесса в первые эпохи...*; А.М. *Первый крестный ход в Одессе//Одесский листок (дали-ОЛ).* - 1894. 22 авг.; *ОВ.* - 1849.- 24 авг.
17. Смольянинов К. *История Одессы.* - Одесса, 1853.- С. 33-34.
18. Скальковский А. *Столетний юбилей Одессы (1794-1894)//НТ.*-1887.-29 нояб. *ОВ.*-1887.-11 нояб.
19. Скальковский А. *Столетний юбилей Одессы//Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1889 год.* - Одесса, 1888. - С. 401-411.
20. *Столетие Одессы, 22 августа 1894 года/Издание Одес. Гор. Обществ. Упр.* - Одесса, 1894. - С. 1.
21. Хмарський В.М. *З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський/Записки історичного факультету/ОДУ.* - Одеса, 1998.- Вип. 6. - С. 140.
22. *Столетие Одессы...* - С. 2-3; Скальковский А. *Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея, 1764-1797.* - Одесса, 1889. - 38 с.
23. Яковлев В. *Из Одесской старины. 1. Первая кофейня в Одессе//ОВ.* - 1889. - 24 июля; Миллер А. *Архивные кошки//НТ.* - 1889. - 9 авг.
24. *Одесса в прошлом, настоящем и будущем//Одесский листок.* - 1889. - 14 сент.; Старчевский А. *Прямое призвание и будущее Одессы//Там само;* Сычевский С. *Столетие города Одессы//Там само;* Поучение его высокопреосвященства архиепископа Никанора на молебствии в день празднования столетия Хаджибея//*ОВ.* - 1889. - 16 сент.; [Промова І.Г. *Маразі на урочистому засіданні думи*]/*Там само;* В.К. *Торжественное празднование столетия завоевания Хаджибея//Там само;* К столетнему юбилею Одессы - со дня завоевания крепости Хаджибея//*НТ.* - 1889. - 14 сент.
25. Скальковский А. *Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея, 1764-1797//НТ.* - 1889. - 12, 13 сент.; Його ж. *Одесский юбилей//Адрес-календарь...на 1890 год.* - Одесса, 1889. - С. 451-458.
26. *Заседание имп. Одесского общества истории и древностей//ОЛ.* - 1890. - 25 февр.; *Отчет имп. Одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1889 г. по 14-е ноября 1890 г.* - Одесса, 1891. - С. 4-5; *В Обществе истории и древностей//ОВ.* - 1890. - 28 апр.; *Постановления Одесской городской думы за 1894г.* - Одесса, 1895. - С. 9.
27. Яковлев В. *Когда были заложены...; Надлер В.К. Одесса в первые эпохи...* - С. 21-23.
28. Надлер В.К. *К изучению истории города Одессы.* - Одесса, 1893. - С. 10.
29. А.Л. *Одесса в первые эпохи...*
30. *Столетие Одессы...* - С. 3; Маркевич А. Скальковский А.А. (*Поминки*). - Одесса, 1900. - С. 19.
31. *Столетие Одессы...* - С. 1, 3-4.
32. Маркевич А. *К юбилею г. Одессы//Одесские новости.* - 1894. - 29 марта.
33. *Постановления Одесской...* - С. 9.
34. *Одесса, 1794-1894: к столетию города. Вып. 1/Издание Гор. Обществ. упр.* - Одесса, 1894. - С. ; *Прошлое и настоящее Одессы/Сост. С. У. И просмотрено А.И. Кирпичниковым и А.И. Маркевичем.* - Одесса, 1894. - С. 11; Маркевич А. *К юбилею...*